

Tehânevî'nin *Keşşâfû Istilâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm* Adlı Eserinde Yer Alan Tasavvurât ile İlgili Maddeler Üzerine Bir İnceleme

Adem Evmeş | 0000-0001-6934-4221 | ademevmes_71@hotmail.com

Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, Aksaray, Türkiye

ROR ID: 026db3d50

Yunus Emre Akbay | 0000-0003-1050-4926 | yunusemreakbay@hotmail.com

Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Mantık Anabilim Dalı, Isparta, Türkiye

ROR ID: 04fjtte88

Öz

Tehânevî'nin (öl. 1158/1745'ten sonra) *Keşşâfû Istilâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm* adlı eseri, İslam dünyasında bilimsel ve felsefi terminolojiyi detaylı bir şekilde açıklayan önemli bir kaynaktır. 18. yüzyıl Hindistan'ında yazılmış olan bu eser hem bilimsel hem de kültürel bağlamda geniş bir yelpazede terimlerin tanımlarını sunar. Tasavvurât bölümü ile ilgili kavramlar, bu eser içinde önemli bir yer tutar ve felsefi anlamda zihinsel kavrayış ve algı süreçleriyle ilgilidir. Bu makalede, eserdeki “tasavvurât” ile ilgili maddeler ele alınarak, bu kavramların anlamları ve tarihsel bağlamları araştırılmıştır. Araştırmanın temel amacı, Tehânevî'nin bu kavramları nasıl tanımladığını ve bu tanımların İslam düşüncesi içindeki yerini ve etkisini ortaya koymaktır. Bu bağlamda, “tasavvurât” teriminin nasıl ele alındığı, hangi felsefi geleneklere dayandığı ve Tehânevî'nin mantığın tasavvurât bölümünde yer alan kavramlara ilişkin yorumlarının hangi açılardan yenilikçi olduğu sorularına yanıt aranmaktadır. İncelemede, eserin ilgili bölümleri detaylı bir metin analizi yöntemiyle değerlendirilmiş ve literatürdeki kaynaklarla karşılaştırılmıştır. Eserde “tasavvurât” maddelerinin ele alındığı bölümde Tehânevî'nin, kavramların zihinsel temsillerini ayrıntılı bir şekilde açıklarken, İslam felsefesinin klasik kaynaklarından yoğun bir şekilde faydalanması dikkat çekicidir. Ayrıca o, bu kavramların farklı bilim ve felsefe dallarındaki kullanım biçimlerini de incelemiştir. Tehânevî'nin yaklaşımı, “tasavvurât” kavramını sadece felsefi değil, aynı zamanda bilimsel bir anlayışla ele alarak geniş bir perspektif sunmaktadır. Sonuç olarak, Tehânevî'nin *Keşşâfû Istilâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm* eseri, İslam düşüncesinde terminoloji ve kavramların nasıl şekillendiğini anlamak için kritik bir kaynaktır. Bu çalışma hem İslam felsefesi ile mantık hem de genel terminoloji tarihi açısından bu kavramların önemini vurgulamakta ve Tehânevî'nin yapmış olduğu tanımların izlerini sürmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Mantık, Tehânevî, Keşşâf, Ansiklopedi, Tasavvurât.

Atıf Bilgisi

Evmeş, Adem – Akbay, Yunus Emre. “Tehânevî'nin *Keşşâfû Istilâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm* Adlı Eserinde Yer Alan Tasavvurât ile İlgili Maddeler Üzerine Bir İnceleme”. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/2 (Aralık 2024), 333-353.

<https://doi.org/10.33718/tid.1526686>

Geliş Tarihi	: 05.08.2024
Kabul Tarihi	: 05.11.2024
Yayın Tarihi	: 31.12.2024
Değerlendirme	: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	: Yapıldı - intihal.net
Yazar Katkıları	: Yazar-1 (%55) - Yazar-2 (%45)
Çıkar Çatışması	: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

A Study on the Articles Related to Tasawwurāt in al-Tahānevī's *Kashāfu Istilāh al-Funūn wa al-'Ulūm*

Adem Evmeş | 0000-0001-6934-4221 | ademevmes_71@hotmail.com

University of Aksaray, Faculty of Islamic Sciences, Department of Islamic Philosophy,
Aksaray, Türkiye

ROR ID: 026db3d50

Yunus Emre Akbay | 0000-0003-1050-4926 | yunusemreakbay@hotmail.com

University of Süleyman Demirel Faculty of Theology, Department of Logic, Isparta, Türkiye

ROR ID: 04fjtte88

Abstract

al-Tahānevī's (d. after 1158/1745) work *Kashāfu Istilāh al-Funūn wa al-'Ulūm* is an important source that details scientific and philosophical terminology in the Islamic world. Written in 18th-century India, this work offers definitions of terms across a wide cultural and scientific spectrum. The section on "tasawwurāt" (concepts) holds significant importance within the text, as it relates to mental comprehension and perceptual processes. This article examines the entries related to "tasawwurāt" in the work, investigating the meanings of these concepts and their historical contexts. The main objective of the research is to elucidate how al-Tahānevī defines these concepts and to highlight their place and impact within Islamic thought. In this context, the questions explored include how the term "tasawwurāt" is addressed, the philosophical traditions it is based on, and in what ways al-Tahānevī's interpretations of the concepts in the section on logic are innovative. The relevant sections of the work are evaluated using a detailed textual analysis method and compared with sources in the literature. It is noteworthy that in the section addressing the entries related to "tasawwurāt" al-Tahānevī extensively draws on classical sources of Islamic philosophy while providing detailed explanations of the mental representations of concepts. He also examines the different ways these concepts are used across various fields of science and philosophy. al-Tahānevī's approach offers a broad perspective by considering the concept of "tasawwurāt" not only from a philosophical standpoint but also from a scientific understanding. In conclusion, al-Tahānevī's *Kashāfu Istilāh al-Funūn wa al-'Ulūm* serves as a critical resource for understanding how terminology and concepts have shaped Islamic thought. This study emphasizes the significance of these concepts in the history of Islamic philosophy and logic, aiming to trace the influence of al-Tahānevī's definitions.

Keywords

Logic, al-Tahānevī, Kashāfu, Encyclopedia, Tasawwurāt.

Citation

Evmeş, Adem - Akbay, Yunus Emre. "A Study on the Articles Related to Tasawwurāt in al-Tahānevī's *Kashāfu Istilāh al-Funūn wa al-'Ulūm*". *Trabzon Theology Journal* 11/2 (December 2024), 333-353.

<https://doi.org/10.33718/tid.1526686>

Date of Submission : 05.08.2024

Date of Acceptance : 05.11.2024

Date of Publication : 31.12.2024

Peer-Review : Double anonymized - Two External

Ethical Statement : It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Plagiarism Checks : Yes - intihal.net

Author Contributions: Author-1 (%55) - Author-2 (%45)

Conflicts of Interest : The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support : The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License : Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Hayatı hakkında kısıtlı bilgiye sahip olduğumuz Tehânevî'nin tam adı, Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî et-Tehânevî (öl. 1158/1745'ten sonra) olarak belirtilmektedir. Günümüzde Hindistan'ın Delhi şehrinin 170 km kuzeybatısında yer alan Tehâne'de dünyaya gelmiştir. Müellif, Tehâne'ye nisbetle Tehânevî ismiyle anılmaktadır. “el-Fârûkî” nisbesinden dolayı Hz. Ömer'in soyundan geldiği ve Ehl-i sünnete mensup olduğu kabul edilmektedir.¹ Tehânevî, babasından Arapça ve dini ilimleri öğrenmiştir. Sonrasında başka hocalardan ders almamıştır. Müellifin kendisi, mantık, felsefe, tıp, hey'et, hesap, hendese vb. ilimlere dair eserleri toplayarak, eserlerden faydalanarak kendisini yetiştirmiştir.² Vefatı hakkında kesin bir bilgi olamamasına rağmen, eserin müsveddesinin 1158/1745 yılında tamamlandığı bilinmektedir. 18. yüzyılın ortalarından vefat eden Tehânevî'nin kabri, Tehâne'dedir. Günümüzde Tehânevî'nin kabri insanlar tarafından ziyaret edilmektedir.³

Tehânevî'nin Keşşâfî istılâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm'u mukaddime ile ilimlerin istilâhlarının sıralandığı kısımdan oluşmaktadır. Müellif, mukaddimeye uzun bir ilimler tasnifiyle başlar. Daha sonra asıl kısım olan istilâhların olduğu bölümle devam eder. Keşşâf'ta Arap dili, nahiv, felsefe, mantık, kelimeler vb. ilimlere ilişkin maddeler yer almaktadır. Bu çalışmada amaç, Tehânevî'nin mantığa dair müstakil bir eseri olmamasına rağmen Keşşâf sözlüğünden hareketle mantığın tasavvurât bölümünde yer alan maddelerin terminolojisini nasıl incelediğini ortaya koymaktır.

Keşşâf, çeşitli ilimlere özgü istilâhları içeren bilimler ansiklopedidir. Dolayısıyla müellifin yararlanmış olduğu kaynaklar çeşitlilik göstermektedir. Yapılan bu çalışma, mantık ilminin terimlerini incelemeyi hedeflediğinden dolayı, sadece mantık kavramlarını bir araya getirirken Tehânevî'nin faydalanmış olduğu kaynakların isimlerini sıralayacağız. Esîrüd-din el-Ebherî'nin (öl.663/1264) *Hidâyetü'l-hikme*'si ve şerhleri İbû'l-Ekfânî'nin (öl. 749/1348) *İrşâdu'l-kâsîd*'i, İbn Sînâ'nın (öl. 429/1037) *el-İşârât*'ı ve şerhleri, Sirâceddin el-Urmevî'nin (öl. 682/1283) *Metâliü'l-envâr*'ı ve şerhleri, Necmeddin el-Kâtibî'nin (öl. 675/1277) *er-Risâletü's-şemsîyye*'si ve şerhleri, Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin (öl. 816/1413) *et-Ta'rifât*'ı, Sa'deddin et-Teftâzânî'nin (öl. 792/1390) *Tehzîbu'l-mantık ve'l-kelem*'ı ve şerhleri vb. eserleri bu paragrafta sayabiliriz.⁴

Tehânevî eserinin “mukaddimesine” geniş bir ilimler tasnifiyle başlamaktadır. Tehânevî ilk olarak müdevven ilim kavramı üzerinde durur. Müdevven ilimler, sarf, nahiv, man-

1 Nasuhi Ünal Karaarslan, “Keşşâfî İstılâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/330; Hüseyin Abdullatif Abdullah, “Tehânevî'nin Keşşâfî İstılâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm Adlı Ansiklopedisinde Aruz İlimine İlişkin Maddeler”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/12 (2016), 315.

2 Karaarslan, “Keşşâfî İstılâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm”, 25/330.

3 Karaarslan, “Keşşâfî İstılâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm”, 25/330.

4 Yapılan literatür taramasında, Tehânevî'nin Keşşâfî istılâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm adlı eseri hakkında yapılan araştırmaların az olduğu tespit edilmiştir. Ülkemizde Hüseyin Abdullatif Abdullah tarafından hazırlanan “Tehânevî'nin Keşşâfî İstılâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm Adlı Ansiklopedisinde Aruz İlimine İlişkin Maddeler” adlı çalışmada aruz ve kafiye ilmine ait maddeleri ele alınmaktadır. Ülkemiz dışında yapılan literatür taramasında herhangi bir çalışmaya ulaşamadık. Tehânevî'nin mantık ilmiyle ilgili görüşleri hakkında herhangi bir çalışmanın olmaması, yapmış olduğumuz çalışmayı gerekli kılmaktadır.

tık, felsefe vb. kitaplarda kayıt altına alınmış ilimlerdir. Tehânevî'nin ilimler tasnifine giriş yapmadan üzerinde durduğu diğer mesele âlim olmanın şartları nedir? Bu konuda ihtilafın olduğunu ifade eden Tehânevî, iki görüşten bahseder. Birinci görüşe göre bir kişinin bir ilimde âlim olabilmesi için, o ilmin meselelerini delilleriyle bilmesi şart değildir. İkinci görüşe göre ise ilmin meselelerini delilleriyle bilmesi şarttır. Tehânevî ise ikinci görüşü savunmaktadır. Zira bir ilmin meselelerini delilleriyle kavramamış kişiye “aktarıcı (hâki)” denir.⁵

Tehânevî ilimleri sınıflandırırken, üçlü bir tasnif yapmaktadır. Tehânevî, yapmış olduğu birinci tasnifte İbn Sînâ'yı takip ederek ilimleri, nazarî ve amelî olarak ikiye ayırır.⁶ Nazarî ilimler, amelin keyfiyetiyle ilişkili olmayanlar; amelî ilimler ise amelin keyfiyetiyle ilişkili olanlardır. Bu farktan yola çıkarak Tehânevî mantık, amelî hikmet, amelî tıp ve terzilik gibi bilimleri amelî ilimler içerisinde sayar. Çünkü bu ilimlerin hepsi, bir amelin keyfiyetiyle ilişkilidir.⁷ İkinci tasnife göre ilimler, alet olan ve alet olmayanlar olarak ikiye ayrılır. Alet olan ilimler, başka bir şeyin elde edilmesinde alet olurlar. Alet olmayan ilimler ise başka ilimlerin elde edilmesi için amaç olmazlar. Alet olmayan ilimler, bizzat kendileri amaçtır. Tehânevî, alet olmanın bir ilmin özsel unsuru olmadığını ifade eder. Alet ilimlerinin amacı ise kendileri dışında bir şeyin elde edilmesi için aracı olmalarıdır. Alet olmayan ilimlerin amacı ise bizzat kendilerinin meydana gelmesidir.⁸

Tehânevî son olarak ilimleri farklı açılardan da sınıflandırmaktadır. İlimler, (i) Arap dili ilimleri-Böyle olmayan ilimler, (ii) Şer'i ilimler-Şeri olmayan ilimler, (iii) Hakiki ilimler-Hakiki olmayan ilimler, (iv) Akli ilimler-Nakli ilimler, (v) Cüz'î ilimler-Cüz'î olmayan ilimler şeklinde farklı açılardan tasnif edilmiştir.⁹

Mizan (ölçü) olarak da adlandırılan mantık ilmi sayesinde deliller (hüccet) ve burhanlar ölçülmektedir. Tehânevî, Fârâbî'nin mantığı “ilimlerin reisi (reîsü'l-'ulûm)”;¹⁰ İbn Sînâ'nın ise “ilimlerin hizmetkârı (hâdim li'l-'ulûm)”¹¹ olarak tanımladığını aktararak mantığın alet ilmi olduğunu ifade eder.

5 Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî Tehânevî, *Keşşâfî istilâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm*, thk. Refik A'cem (Beirut: Mektebetü Lübnan, 1996), 1/3; Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, ed. Ömer Türker (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024), 1/31.

6 Ebu Ali İbn Sînâ, *Mantıku'l-meşrikiyye*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezdî (Beirut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2011), 19-21; Ebû Alî İbn Sînâ, *Mantığa Giriş*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 5; M. Cüneyd Kaya, “İbn Sînâ'nın Kitâbu aksâmi'l-hikme ve tafsilihâ'sı: Tahkik ve Tercüme”, *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/1 (2020), 10-40.

7 Tehânevî, *Keşşâfî istilâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm*, 1/5; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1/33.

8 Tehânevî, *Keşşâfî istilâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm*, 1/6; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1/34-35; benzer tasnifi 13. yüzyılda yaşamı olan Şehrezûrî'de de görmekteyiz. Bk. Şemsüddîn Şehrezûrî, *Resâilü's-şecereti'l-ilâhiyye fi 'ulûmi'l-hakâiki'r-rabbâniyye*, thk. Necefkulî Habîbî (Tahran: Müessesesi-i Pijueh-i Hikmet ve Felsefe-i İran, 1373), 1/20-21.

9 Tehânevî, *Keşşâfî istilâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm*, 1/6; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1/35.

10 Tehânevî, 1996, “Reîsü'l-'ulûm”, 1/840; Tehânevî, 2024, “Reîsü'l-'ulûm”, 4/112; Ebû Nasr Fârâbî *El-fâzû'l-müsta'mele fi'l-mantık* adlı eserinde felsefe ile mantık ilminin var olan şeyleri incelemeleri bakımından ortaklık taşıdığını belirtir. ancak mantık ilmi var olanların bilgisine ulaştığımız bir alet ilmidir. Fârâbî'ye göre mantık ilmi, hem bir sanat hem de bir alet ilmidir. Bk. Ebû Nasr Fârâbî, *El-fâzû'l-müsta'mele fi'l-mantık*, thk. Muhsin Mehdî (Beirut: Dâru'l-Meşrik, 1986), 107-108.

11 Tehânevî, 1996, “Hâdimu'l-'ulûm”, 1/729; Tehânevî, 2024, “Hâdimu'l-'ulûm”, 2/20. Krş. Ebu Ali İbn Sînâ, *Kitâbu's-şifâ: el-Klyâs*, thk. İbrâhim Medkûr - Saïd Zâyid (Kahire: Vizârat es-Sekâf, 1964), 15.

Mantık ismi, Arapça “nutk” kavramından türetilmiştir Nutk kavramı üç anlamda kullanılır. Bunlar; (i) konuşma (lafız), (ii) tümellerin idrak edilmesi ve (iii) düşünen nefis (nâtık nefis). Tehânevî mantık sanatının birinciye (i) güç yetirmede, ikinciye (ii) doğru yola soktugundan ve üçüncüsünde (iii) yetkinliklerin meydana gelmesini sağladığından “nutk” kavramından türetildiğini söyler.¹²

Mantık, düşüncede hata meydana gelmeyecek şekilde bilinenlerden bilinmeyenlere gitmenin yollarını ve şartlarını bilmeyi sağlayan kuralların (kânun) bilgisidir. Tehânevî yapmış olduğu tanımın parçalarını inceleyerek, tanımın anlamını (mefhûm) açıklamaya çalışır. Tanımda yer alan “bilinenler” ifadesi zorunlu ve nazarî olanları kuşatır. “Bilinmeyenler” ifadesi ile kavramsal (tasavvurî) ve yargısal (tasdîkî) bilinmeyenlere işaret edilir.

Mantık alet olan ilimlerden biridir. Zira mantığın amacı bilinenlerden bilinmeyenlerin elde edilmesidir. Bundan dolayı mantığın tedvin edilmesinin nedeninin felsefi bilimler olduğu söylenmiştir. Bu sebeple mantık ilmi, kurallarına riayet edildiğinde düşünme esnasında zihni hatadan koruyan kânûnî bir alet olarak tarif edilmiştir. Mantığın tanımında yer alan “alet” ifadesi cins, “kânûnî” ifadesi ile ayırım (fasıl) konumundadır. “Kurallara riayet etmek” ifadesi ise dil ilimleri gibi konuşma esnasında hataya düşmekten koruyan ilimler bu tanımın dışında kalır.¹³ Tehânevî'ye göre alet isminin mantık gibi alet ilimleri için kullanılması mecazîdir.¹⁴

Fahreddin Râzî'nin (öl. 606/1210) *Şerhu'l-İşârât*'ta dile getirdiği üzere alet olma, failin etkisinin münfaile ulaşmasında ikisi arasında aracı (vasita) olma durumudur. Alet'in tarifinde yer alan “fail ile münfaile arasında” ifadesi ile iki tarafı fail ile münfaile olmayanlar tanımdan çıkarılmıştır. “Failin etkisinin münfaile ulaşması” kaydı ise aracı (mütevassıt) illetleri tanımdan çıkarmak için konulmuştur. Çünkü aracı illetler, uzak illetin etkisinin *sonuca (ma'lûle) ulaşmasında* fail ile münfaile arasında aracı olmazlar.¹⁵

Tehânevî mantığın konusu ile ilgili üç görüş hakkında değerlendirmelerde bulunur. Daha sonra mantığın konusu ile ilgili kendi görüşünü satır aralarında ifade eder. Birinci görüşe göre mantık ilminin konusu tasavvurî ve tasdiki bilgilerdir (malumattır).¹⁶ Mantık ilminde mantıkçının araştırdığı zâtî arazlar tasavvurî ve tasdiki bilgiye ait olan zâtî arazlar olduğundan mantık ilminin konusu tasavvurî ve tasdiki malumât olur. İfade etmek gerekir ki insan zihnini tasavvurî meçhule doğrudan yani arada bir vasita olmaksızın ulaştırın şeyler “tanım/had” ve “betim/resm”; dolaylı olarak yani arada bir vasita bulunarak ulaştırın ise tikel, tümel, zâtî, arazî unsurlardır. Tasdîkî meçhule doğrudan ulaştırın şeyler kıyas, tümevarım ve temsil; dolaylı olarak ulaştırın ise önerme (kaziye), önermenin döndürülmesi (aks) ve önermenin çelişği (nakız) gibi şeylerdir.¹⁷

Tehânevî mantığın konusu tartışmaları bağlamında ele aldığı ikinci görüş İbn Sînâ'ya

12 Fârâbî'deki açıklamalar için bk. Ebû Nasr Fârâbî, *İhsâu'l-ulûm (İlimlerin Sayımı)*, çev. Mevlüt Uyanık - Aygün Akyol (Ankara: Elis Yayınları, 2017), 94; Ebû Nasr Fârâbî, *İhsâu'l-ulûm (İlimlerin Sayımı)*, çev. Ahmet Ateş (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990), 67.

13 Tehânevî, *Keşşâfî istılâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, 1/44-45; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1/78-79.

14 Tehânevî, 1996, “Âlet”, 1/74; Tehânevî, 2024, “Âlet”, 1/151.

15 Tehânevî, 1996, “Âlet”, 1/73; Tehânevî, 2024, “Âlet”, 1/150.

16 Bk. Ferruh Özpilavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi-Tahkik, Çeviri ve Şerh-* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 58.

17 Tehânevî, *Keşşâfî istılâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, 1/45; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1/79.

aittir. İbn Sînâ'ya göre "ikinci ma'kuller" mantığın konusudur.¹⁸ Tehânevî, tasavvurî ve tasdîkî malumât ile ikinci ma'kuller arasında bir karşılaştırma yaparak ikinci ma'kullerin hangi durumda mantığın konusu olacağını açıklayarak kendi görüşünü ortaya koyar. Tehânevî ikinci ma'kullerin, ikinci ma'kul olması ve zihinde bulunmaları bakımından mantığın konusu olmadığını söyler. Zira ikinci ma'kullerin bu şekilde incelenmesi felsefenin görevidir. Tehânevî'ye göre ikinci ma'kuller, meçhule ulaştırma veya ulaştırma esnasında fayda vermesi bakımından mantığın konusu olurlar. Şeylerin zihinde tasavvur edilmiş hallerine birinci ma'kuller denir. Birincil ma'kullere ilişkin zâtîlik arazîlik tür, cins veya fasillik vb. şeklindeki bir başka nitelendirmeler üzerinden hüküm vermemiz sonucunda ikinci ma'kuller ortaya çıkar. Zira tümel mefhum, zihinde var olduğunda ona zâtîlik, arazîlik veya tür olmak ilişir.¹⁹ Zâtîler ve arazîler tek başlarına veya karışık bir şekilde birleştirildiğinde birleşik olana "tanım/had" veya "betim/resm" olmak ilişir. Benzer durum önermelerin yüklemli şartlı oluşunda ve hüccetin kıyas, tümevarım ile temsil oluşunda da olur. Tehânevî, bu durumda ikinci ma'kullerin mantığın konusu olacağını söyler.

Mantığın konusu ile ilgili üçüncü görüş, mantığın konusunun anlamlara delalet etmesi bakımından lafızlardır. Mantıkçının yalnızca anlamlarla ilgilenmesi ve lafızlarla dolaylı (bi'l-araz) ilgilenmesinden dolayı Tehânevî salt lafızların mantığın konusu olmayacağını belirtir.²⁰

Tehânevî mantığın amacını (gaye) ele aldığı bölümde mantığın zihin üzerindeki koruyucu etkisinin yanında *Hikmetü'l-işrâk* şerhlerinden faydalanarak mantığın konuşma (söz), eylem (fiil) ve inanç üzerindeki etkisinden bahseder. Buna göre mantığın amacı, konuşmada doğru ve yanlışın, eylemlerde iyi ve kötünün, inançlarda hak ve batılın birbirinden ayrıştırılmasıdır.²¹ Mantığın faydası, teorik (nazarî) ve pratik (amelî) ilimlerin elde edilmesinde güç (kudret) kazanılmasıdır. Tehânevî, mantığın kişiyi yetkinleştirmeyi amaçlayan bölümü olan burhânın farz, burhân dışında kalan ve başkasına hitap etmeyi amaçlayan bölümünün ise nafil olduğunu belirtir.

Tehânevî için mantığın öğrenilmesi önemlidir. Mantığın mükemmel bir şekilde öğrenilmesi diğer ilimlerde bir dereceye ulaşmaya vesile olur. Mantık bilmeden ilimleri öğrenmeye çalışanın durumu ise gece odun toplayan ve gözü iltihaplanıp istidat eksikliğinden ötürü ışığa bakamayan kişiye benzer. Mantıkçı olmayanın ortaya koymuş olduğu doğru, gelişigüzel rastgele ortaya konulmuştur. Dolayısıyla mantıkçı, önemli veya önemsiz meselelerde hataya nadiren düşer.²²

Mantık eğitimine başlamadan önce ahlakın güzelleştirilmesi (tehzîb) daha sonra geometri (hendese), aritmetik (hisâb) gibi matematik bilimlerinin bir kısmıyla fikrin düzeltilmesi gerekir. Zira ahlakı güzel olmayan kimse, mantık öğrenmeye başladıktan sonra

18 Ebu Ali İbn Sînâ, *Metafizik*, çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 1/9.

19 Benzer ifadeleri Fârâbî'de görüyoruz. Bk. Ebû Nasr Fârâbî, *Kitâbu'l-hurûf-Harflet Kitabı*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 5-8; Ebû Nasr Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 14.

20 Tehânevî, *Keşşâfû istilâhâtî'l-funûn ve'l-'ulûm*, 1/45-46; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1/79-80.

21 Şemsüddîn Şehrezûrî, *Şerhu Hikmeti'l-işrâk*, thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih - Tefvik Alî Vehbe (Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2012), 1/252.

22 Tehânevî, *Keşşâfû istilâhâtî'l-funûn ve'l-'ulûm*, 1/46; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1/80.

sapıklık yoluna girerek cahillerin yolunu tutar. Fikrin düzeltilmesinin nedeni ise burhâna hazırlıktır.²³

Tehânevî mantığın tasavvurî ve tasdîkî bilinmeyene (meçhule) ulaştırmadaki rolüne vurgu yaparak mantığın bölümleri ele alır. Geleneksel mantıkçının amacı tasavvur ile tasdike ulaştırılan şeyleri incelemektir. Tasavvura ulaştırıcı olan şeye “açıklayıcı söz (kavl-i şârih)” ile “muarrif”; tasdike ulaştırıcı olan şeye ise “hüccet” söylene gelmiştir. Tasavvura ulaştırıcı olan muarrifin incelemesine başlanmadan önce ilk olarak muarrifin öncülleri (mukaddime) daha sonra muarrifin kendisi incelenir. Muarrifin öncülleri “İsâgûcî” bölümünde (bâb), muarrifin kendisi ise “tarif (ta'rifât)” bölümünde incelenir. Tasdike ulaştırıcı olan hüccet, “önerme (el-ibâre)” ile “kıyas” bölümünde incelenir. Kıyaslar formu (sûret) ile içeriği (madde) bakımından ele alınır. Kıyasların içeriği bakımından incelenmesi beş sanat olarak isimlendirilen burhân, cedel, hitâbet, şiiir ve muğâlata konusunu içerir. Bazen bunlara lafızlar bahsi de eklenir ve böylece on kısım oluşur. Bunlardan dokuzu bizzat amaçlanır, biri ise bi'l-araz amaçlanır.²⁴

Tehânevî'nin ilk dönemlerden itibaren mantık ilmi hakkındaki tartışmalara yer verdiği görülmektedir. Bilindiği üzere mantık ilmi, İslam dünyasında bilinmeye başlandıktan sonra kimi çevrelerce haram olduğuna dair fetvalar verilmiştir. Tehânevî ilk olarak İbn Hacer'in (öl. 974/1567), Nevevî'nin (öl. 676/1277) Erbaîn adlı eserine yazdığı şerhten aktarımlar yapar. İbn Hacer'e göre mantık ilmi, fıkıh, hadis ve tefsir gibi şer'î ilimlerin aletlerindedir. Mantık, faydalı bir ilimdir, hiçbir şekilde sakıncalı değildir. İbn Hacer ayrıca mantık ilminin, tasavvur ve tasdikî özelliklerini açıklama işini üstlendiğini ifade eder. Dolayısıyla mantığın şer'î ilim olması gerekir. Bundan dolayı Gazzâlî, (öl. 505/1111) mantık bilmeyenin ilmine (fikhına) güvenilmeyeceğini söylemektedir.²⁵ Fahreddin Râzî, Amîdî (öl. 631/1233), İbnü'l-Hacîb (öl. 646/1249) ve başkaları mantığı övenler arasındadır. Mantığın haram olduğu görüşü, felsefeyle karışık olana yöneliktir.²⁶

1. Delâlet Kavramı

Tehânevî delalet kavramıyla ilgili açıklamalarına mantıkçılar, usûlcüler, Arap dilcileri ile münazara erbabı tarafından verilen istılâhî anlam ile başlar. Delalet, bir şeyin bilinmesinin başka bir şeyin bilinmesini gerektirecek (lüzum) halde olmasıdır. Bunlardan birincisine “delâlet eden” (dâl), ikincisine ise “delâlet edilen” (medlûl) adı verilir.²⁷

Tehânevî, delâletin tanımında yer alan “gerektirme/lüzûm” ibaresinden yola çıkarak Arap dilcileri ve usûlcüler ile mantıkçılar arasındaki farkı belirgin bir hale getirir. Arap dilcileri ve usûlcüler, tümel bir gerektirmeden (lüzumu küllî) ziyade genellikle gerçekleşen

23 Tehânevî, *Keşşâfû istılâhâtî'l-fünûn ve'l-ülûm*, 1/46; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1/80; Kutbüddîn Şîrâzî, *Şerhu Hikmeti'l-İsrâk*, thk. Abdullah Nürânî - Mehdî Muhakkık (Tahran: Müesseseti Mutâla'ât-ı İslâmî, 1380), 1/32.

24 Tehânevî, *Keşşâfû istılâhâtî'l-fünûn ve'l-ülûm*, 1/81; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1/47.

25 Ebû Hâmid Gazzâlî, *el-Mustasfa*, çev. Yunus Apaydın (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994), 1/11.

26 Tehânevî, *Keşşâfû istılâhâtî'l-fünûn ve'l-ülûm*, 1/68-69; Tehânevî, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, 1/101.

27 Tehânevî, 1996, “Delalet”, 1/787; Tehânevî, 2024, “Delalet”, 1/341; bk. Zahit Kaplangöz, “Kemâlüddîn Mes'ud Şîrvânî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'ıyyesi ve İlk Dönem er-Risâleti'l-Vaz'ıyye Şerhleri Bağlamında Delaleti Küllî Olan Lafızların Vaz'ı”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/2 (2021), 1175-1196.

gerektirmeyi dikkate alırlar. Mantıkçılar ise delâlet edenin bilindiği tüm zamanlarda ve delâlet eden ile delâlet edilenin birlikte bulunmasının mümkün olduğu bütün durumlarda delâlet edilenin bilgisinin delâlet edenin bilgisinden ayrılmasının mümkün olmaması anlamındaki tümel bir gerektirmeyi dikkate alırlar.²⁸

2. Basit (Müfred) Kavram

Tehânevî basit kavramının birçok anlamda kullanıldığını söyleyerek konuya giriş yapar. İlk olarak Arap dilcilerinin basit kavramına yükledikleri anlamları ve konuyla ilgili tartışmaları aktarır. Daha sonra mantıkçıların basit kavramıyla ilgili açıklamalarını sunar. Mantıkçılara göre basit kavram, parçası ile anlamının bir parçasına delâletin kastedilmediği lafızlardır. Basit kavramın, çeşitli kısımları vardır. Bunlar; (i) Soru edatı olarak kullanılan hemze harfindeki gibi bir parçası bulunmayabilir. (ii) Zeyd isminde olduğu gibi bir anlama işaret etmeyen parçası olabilir. (iii) Özel isim olarak kullanılan “Abdullah” örneğinde olduğu gibi bir anlama işaret eden bir parçası olabilir, ancak bu kastedilen anlamın parçası değildir. (iv) “Düşünen canlı (hayvân-ı nâtık)” örneğinde olduğu gibi özel isim olarak kullanıldığında kastedilen anlamın bir parçasına işaret edilir. Fakat buradaki delâlet, isim oluş haliyle kastedilmemiştir.²⁹

Nahivcilere göre basit kavram, isim, fiil ve harf olarak üçe ayrılır. Mantıkçılara göre ise isim, kelime ve edat olarak üç sınıftır.³⁰ İsim sözlükte, “şeye delalet eden lafız” anlamına gelmektedir.³¹ Mantıkçılara göre isim, tek başına kendisiyle bir şey hakkında haber verilmesi mümkün olan basit kavrama denir.³² Kelime ise bir anlama ve üç zamandan birine sigası ve vezniyle delalet eden basit kavramdır. Kelime, hakiki ve vücudî olarak iki kısımdır. Örneğin, “vurdu (darabe)” hakiki; “oldu (kâne)” ise vücudî kelimeye örnektir.³³ Mantıkçılar nâkis fiilleri “vücudî kelimeler” olarak adlandırır.³⁴ Basit kavramın üçüncü kısmını edat oluşturur. Edat, tek başına haber vermeye elverişli olmayan ve genel bir manaya delalet etmeyen müfred lafızdır.³⁵

3. Bileşik (Mürekkeb/Terkib) Kavram

Bileşik kavramı, terkeb sözcüğünden türetilmiştir. Sözlükte terkeb, “bir araya getirmek (cem)” anlamına gelir. Terim olarak ise telif kavramının eş anlamlısı olarak “birçok şeyi bir şey denilebilecek şekilde bir araya getirmek” anlamına gelir.³⁶ Mantıkçılara göre bileşik kavram, söz (kavl) ve müellef kavramıyla eş anlamlıdır. Tehânevî bazı müteahhir alimlerim mürekkeb ile müellef kavramlarını ayırttıklarını aktarır. Tehânevî'nin aktarımına göre lafzın parçası, anlamın parçasına delalet ederse “müellef”; lafzın parçası, anlamın parçası-

28 Tehânevî, 1996, “Delalet”, 1/787; Tehânevî, 2024, “Delalet”, 1/342.

29 Tehânevî, 1996, “Müfred”, 2/1608-1609; Tehânevî, 2024, “Müfred”, 3/413-416.

30 Tehânevî, 1996, “Müfred”, 2/1609; Tehânevî, 2024, “Müfred”, 3/416.

31 Tehânevî, 1996, “İsim”, 1/181; Tehânevî, 2024, “İsim”, 2/367.

32 Tehânevî, “İsim”, 1996, 1/184; Tehânevî, “İsim”, 2024, 2/371; ilgili madde için bk. Tehânevî, “Müfred”, 1996, 2/1610; Tehânevî, “Müfred”, 2024, 3/416.

33 Tehânevî, 1996, “Kelime”, 2/375; Tehânevî, 2024, “Kelime”, 3/49.

34 Tehânevî, 1996, “Nâkis Fiiller”, 1/237; Tehânevî, 2024, “Nâkis Fiiller”, 394.

35 Tehânevî, 1996, “Müfred”, 2/1610; Tehânevî, 2024, “Müfred”, 3/416.

36 Tehânevî, 1996, “Terkib”, 1/423; Tehânevî, 2024, “Terkib”, 4/546.

na delalet etmezse “mürekkeb” olarak isimlendirilir.³⁷

Bileşik kavramlar, tam ile eksik (nâkıs) olarak ikiye ayrılır. Tam bileşik kavramlar, tam bir anlam ifade eden söz (kelâm) olarak adlandırılır. Tam bileşik kavramlar, doğruluk ve yanlışlık ihtimali taşırısa “önerme (kaziyye) ve haber” adını alır. Bunun dışında doğruluk ve yanlışlık ihtimali taşımayan emir”, “nehiy” ve “tenbih” tam mürekkeb lafızlardandır. Temennî, yemin (kasem), nidâ ve rica (tereccî) gibi tam bileşik kavramlar, uyarı (tenbih) lafzına dâhildirler. Eksik bileşik kavramlar ise tam bir anlam ifade etmemektedir. Dolayısıyla söz (kelam) olarak isimlendirilmezler. Bileşik kavramlar, kayıtlanmış (takyidi) olan ve kayıtlanmış (gayr-ı takyidi) olmayan olur.³⁸

Tehânevî, mürekkeb lafzın kendisi olması bakımından beş kullanım şeklinin olduğunu ifade eder. Bunlar; (i) Zeyd'in kölesi örneğinde olduğu gibi izâfî mürekkeb olur. (ii) On beş sayısında olduğu gibi ta'dâdî mürekkeb olur. (iii) Ba'belk ifadesinde olduğu gibi meczî mürekkeb olur. (iv) Sibeveyh örneğinde olduğu gibi savtî mürekkeb olur. (v) “Zeyd oturandır. (Zeydün kâimun)” örneğinde olduğu gibi isnâdî mürekkeb olur.³⁹

4. Tümel (Küllî) Kavram

Mantıkçılar, tümel kavramını birkaç anlamda kullanırlar. Bu anlamlardan birincisinde tümel, hakîkî tümel anlamında kullanılır. Hakîkî tümel, kendisinde ortaklığın meydana gelmesinin mümkün olduğu kavramdır. Hakîkî tümelin karşısında hakîkî tikel yer alır. Hakîkî tikel ise kendisinde ortaklığın meydana gelmesinin mümkün olmadığı kavramdır. Tehânevî'ye göre hakîkî tümelin “tasavvurla” kayıtlanması dış dünyanın dikkate alınmadığını göstermektedir. Hakîkî tümelin, “kendisi” ile kayıtlanması, burhânın dikkate alınmadığını ifade eder. Dolayısıyla bu iki kaydın hakîkî tümelin tanımında yer alması gerekir. Söz konusu “tasavvur” kaydına dikkat edilmemesi durumunda dış dünyaya bakılarak hiçbir şey yüklenemeyen “farâzî tümeler” tikel olur. Aynı şekilde “kendisi” kaydına dikkat edilememesi durumunda dış dünyada kendisinde ortaklık bulunması burhânla imkansız olduğu için zorunlu varlık, tikellere dâhil olurdu.⁴⁰

Mantıkçıların ikinci kullanımına göre tümel, görelî (izâfî) tümel olur. Görelî tümel ise realitede (nefsü'l-emr) kapsamı altında başka şeyin bulunduğu tümeldir. Görelî tümel, hakîkî tümelden iki derece daha özeldir. Birinci derece, görelî tümelin altında başka bir şey bulunabilirken, hakîkî tümelin altında bulunamaz. İkinci derece ise izâfî tümelin altında bilfiil bir şeyin bulunması gerekirken, hakîkî tümelin altında bilfiil yer almayabilir. Mantıkçıların kullanımındaki üçüncü anlam ise tümelin, bir anlama delâlet eden lafız şeklindeki kullanımdır.⁴¹

Tehânevî tümel ile ilgili üçlü bir taksim ortaya koymaktadır. Yapılan bu taksimde tümel-

37 Tehânevî, 1996, “Terkîb”, 1/425; Tehânevî, 2024, “Terkîb”, 4/548-549.

38 Tehânevî, 1996, “Terkîb”, 1/425-426; Tehânevî, 2024, “Terkîb”, 4/549.

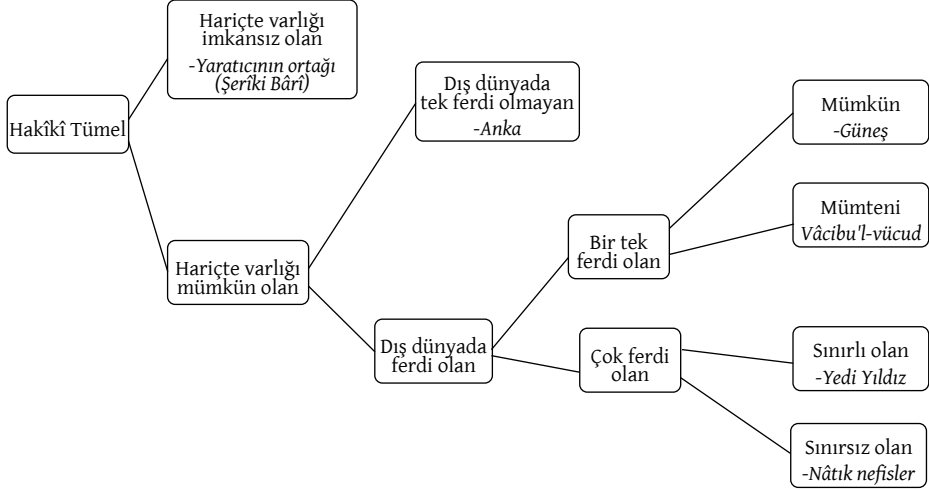
39 Tehânevî, 1996, “Terkîb”, 1/426; Tehânevî, 2024, “Terkîb”, 4/550.

40 Tehânevî, 1996, “Tümel (Küllî)”, 2/376; Tehânevî, 2024, “Tümel (Küllî)”, 3/123-124; Tehânevî, 1996, “Küll”, 2/1370; Tehânevî, 2024, “Küll”, 3/122; Kutbuddin Râzî, *Tahrîrül-kavâidi'l-mantikiyye fi şerhi'r-Risâleti-ş-şemsiyye (el-Risâletü-ş-şemsiyye içinde)*, thk. Muhsin Bîdârfer (Kum: Menşûrât-ı Bîdâr, 1426), 125.

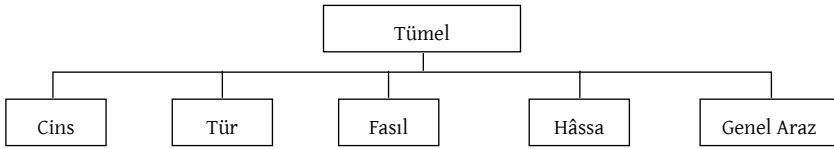
41 Tehânevî, 1996, “Tümel (Küllî)”, 2/1377-1378; Tehânevî, 2024, “Tümel (Küllî)”, 3/125-126.

ler fertleri açısından, beş tümel ile tabîî, aklî ve mantikî şeklinde sınıflandırılmıştır.⁴²

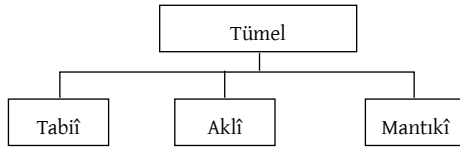
Şekil 1. Fertleri Açısından Tümel

Şekil 2. Beş Tümel

Şekil 3. Tabîî, Aklî ve Mantikî Tümel

5. Tikel (Cüz'î) Kavram

Tehânevî tikel kavramın, filozoflar ve mantıkçılar tarafından çeşitli anlamlarda kullanıldığını ifade eder. Tehânevî'nin ele almış olduğu açıklamalardan üç tanesi mantık bilimiyle ilişkilidir. Bu anlamları şu şekilde sıralayabiliriz: (i) Bir kavramın (mefhûm) sadece

42 Tehânevî, 1996, "Tümel (Küllî)", 2/1378; Tehânevî, 2024, "Tümel (Küllî)", 3/126; Kutbuddin Râzî, *Levâ-mi'ü'l-esrâr şerhu Metâli'i'l-envâr*, thk. Mahfuz Ebu Bekr b. Ma'tume (Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2015), 111-117.

tasavvur edilmesi kendisinde ortaklığa engel oluyorsa bu kavrama “hakikî tikel” adı verilir. Nahiv ilminde bu kavram “şahsî alem” olarak adlandırılır. (ii) Bir tûmeline altında yer alan kavramlara, “görelî tikel” adı verilir. (iii) Bu üçüncü anlam önermenin sınıfları ile ilişkilidir. Bir önermedeki hükmün, konunun fertlerinin bir kısmı için yüklendiği yüklemli önermeler “tikel önerme” olarak adlandırılır.⁴³

6. Beş Tûmel (el-Külliyâtü'l-hams) Kavramı

Beş tûmel, mantıkçılar tarafından “İsâgûcî” bölümünde ele alındığından “İsâgûcî” olarak adlandırılır. Beş tûmel, cins, ayırım (fasıl), hakikî tür (nev'), mutlak hâssa ve genel arazdan oluşur. Ayırımdan kasıt, bir şeyin başka şeylerden zâtî olarak ayrıştığı tûmeldir. Tehânevî, görelî tür ile görelî hâssanın beş tûmele dâhil olmadığını söyler.⁴⁴

Tehânevî beş tûmele niçin “İsâgûcî” denildiğine dair rivayetleri aktarır. Tehânevî'nin aktarmış olduğu rivayetlere, Ebherî'nin *İsâgûcî*'sine yazılan şerhlerde de rastlamaktayız. İsâgûcî adının onu bulan veya tedvin eden kişinin adı olduğu ve beş tûmeli öğrenmek isteyen öğrencinin adının “İsâgûcî” olduğuna dair rivayetleri Tehânevî aktarır.⁴⁵

6.1. Cins Kavramı

Cins sözlükte, pek çok şeyi kuşatan anlamına gelir.⁴⁶ Tehânevî tıpta, Arap dilinde, fakihler ile usûlcülerin cins kavramını hangi anlamlarda kullandıklarına yer vererek açıklamalarda bulunur. Özellikle mantıkçılar ile fakihlerin kullanımları arasındaki farka değinir. Zira mantıkçıların tür dediği birçok şeye fakihler cins olarak ifade ederler.⁴⁷ Mantıkçılara göre cins, o nedir? sorusunun cevabında farklı hakikatlere söylenen (mekûl) olandır. Cinsin tanımındaki “yüklem” ifadesi uzak cins gibi işlev görürken; yine tanımda geçen “farklı hakikatler” ifadesi ise yakın cins gibi işlev görmektedir. Ayrıca “farklı hakikatler” ifadesi türü tanımın dışında bırakır. Cinsin tanımında yer alan “nedir? sorusunun cevabında” kaydı ise fasıl, hâssa ile genel araz, tanımın dışına çıkarmaktadır.⁴⁸

Tehânevî, mantık geleneğinde olduğu gibi cinsi, çeşitli şekillerde sınıflamıştır. Tehânevî ilk olarak cinsi, “yakın cins” ile “uzak cins” olarak ikiye ayırır. Bir mahiyet ve bu mahiyetle aynı cinsi paylaşan mahiyetlere yönelik cevap aynı ise cins, “yakın cins” olarak isimlendirilir. Örneğin, “canlı” kavramı yakın cinstir. Zira canlı, insan, at, koyun vb. nedir? diye sorulduğunda verilen cevap olmaktadır. Bir mahiyet ve bu mahiyetle aynı cinsi paylaşan mahiyetlere yönelik cevap birden fazla ise cins, “uzak cins” olarak isimlendirilir. Örneğin, insana nispetle büyüyen cisim uzak cinstir. Zira büyüyen cisim, insan ve büyüme özelliğine sahip, insan ile ortak olan bitkiler gibi diğer mahiyetlere yönelik nedir? sorusuna bir cevap olur. Tehânevî, ilk cevabın yakın cins olacağını, cevap sayısı arttıkça cinsin türden uzaklığı

43 Tehânevî, 1996, “Cüz'î”, 1/560; Tehânevî, 2024, “Cüz'î”, 1/312.

44 Tehânevî, 1996, “el-Külliyâtü'l-hams”, 2/1381; Tehânevî, 2024, “el-Külliyâtü'l-hams”, 3/130; Tehânevî'nin tikel kavramının tanımına ilişkin yaklaşımı tûmel kavramında olduğu gibi kendinden önceki mantık geleneğiyle uyum içindedir. Krş. Kutbuddin Râzî, *Tahrîrû'l-kavâidi'l-mantikiyye*, 125; Kutbuddin Râzî, *Levâmi'u'l-esrâr*, 102-103; İbn Sînâ, *Mantiğa Giriş*, 20-21; Ebu Ali İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy vd. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 5-6.

45 Tehânevî, 1996, “el-Külliyâtü'l-hams”, 2/1381; Tehânevî, 2024, “el-Külliyâtü'l-hams”, 3/130.

46 Tehânevî, 1996, “Cins”, 1/594; Tehânevî, 2024, “Cins”, 1/289.

47 Tehânevî, 1996, “Cins”, 1/594-596; Tehânevî, 2024, “Cins”, 1/289-291.

48 Tehânevî, 1996, “Cins”, 1/596; Tehânevî, 2024, “Cins”, 1/291-292.

ğının aşamalı olarak artacağını ifade eder. Bu hesaplama göre cevapların sayısı uzaklık mertebelerinin sayısından bir fazladır. Ayrıca cinsler yukarı doğru, türler ise aşağı doğru bir sıralamaya tabi tutulabilir. Bu sıralama cinsler yukarı doğru çıkarken üstünde başka bir cinsin bulunmadığı bir sınıra dayanır. Türler ise aşağı doğru inerken altında başka bir türün daha bulunmadığı bir sınıra dayanır. Tehânevî cinslerin dört mertebesi olduğunu belirtir. (i) Orta cins: “Cisim” ve “büyüyen cisim” gibi üstünde ve altında başka cinsler bulunan- dır. (ii) Müfred cins: “Akıl cinsinin cevher değil de akıl olduğunun söylenmesi” örneğinde olduğu gibi üstünde veya altında bir cins bulunmayandır. (iii) Yüksek cins: “On kategori” örneğinde olduğu gibi üstünde cins bulunmayıp, altında cins bulunandır. (iv) Aşağı cins: “Canlı” örneğinde olduğu gibi üstünde cins bulunup, altında cins bulunmayandır. Tehânevî, İbn Sînâ'nın tekil cinsi, cins mertebeleri arasında saymadığını, cins mertebelerinin sayısını üç ile sınırladığını ifade eder.⁴⁹

6.2. Tür (Nev') Kavramı

Tür, usûlçülere göre hakikat bakımından değil arazlar bakımından bir olan çoklar üzerine söylenen tûmeldir.⁵⁰ Örneğin, “erkek” kavramı yapılan bu tanıma göre tür olur. Tehânevî mantıkçıların tür kavramını, farklı anlamlarda kullandığını ifade eder. Tehânevî'nin açıklamış olduğu anlamlardan ilki önermelerle ilgili iken diğer iki anlam beş tümel ile ilgilidir. Beş tümel açısından tür, hakîkî ve görelî şeklinde ikiye ayrılır. Bu anlamlardan (i) kip anlamında kullanımdır. Türü içeren önermeye “münevvea' (türlü)”, “müveccehe (kipli)” veya “rubâiyeye (dörtlü)” adı verilir. (ii) Tehânevî türü, nedir? sorusunun cevabında yalnızca sayı bakımından farklılık gösteren çoklar üzerine söyleneni tümel olarak tanımlar. Buna hakîkî tür denir. Örneğin, “insan” kavramı nedir? sorusunun cevabı olarak Zeyd, Ömer ve Bekir için söylendiğinden hakîkî tür olur. (iii) Nedir? sorusunun cevabında evvelî olarak kendisine ve başkasına cins olarak yüklenen tümeldir. Buna görelî tür denir.⁵¹

6.3. Ayrım (Fasıl) Kavramı

Tehânevî, ayırım kavramının birkaç anlamda kullanıldığını ifade eder. Daha sonra Tehânevî mantıkçıların fasıl kavramıyla ilgili açıklamalarına yer verir. Mantıkçılara göre fasıl, iki anlama gelir. Birinci anlama göre zâtî, arazî, lâzım, müfârik vb. olsun, bir şeyi diğerinden ayırıştırana “ayırım” denir. Mantıkçılar daha sonra fasıl kavramına ikinci bir anlam yüklemiştirlerdir. Bu ikinci anlama göre bir şeyin zâtî bakımından ayrışmasını sağlayan tümel “ayırım” olarak adlandırılmıştır.⁵² Tehânevî, fasıla ilgili olan münevvea' kavramından da bahseder. Mantıkçılara göre tür (münevvea') fasla denir. Zira ayırım, türü tür yapan şeydir.⁵³ İbn Sînâ ayırımı, cevherinde hangi şeydir? sorusunun cevabında bir şeye yüklem olan tümel, şeklinde tarif etmektedir. Örneğin, insan “haddizatında nedir?” veya “cevherinde

49 Tehânevî, 1996, “Cins”, 1/596-597; Tehânevî, 2024, “Cins”, 1/292-293; Cins konusyla benzer açıklamalar için bk. Kutbuddin Râzî, *Levâmi'u'l-esrâr*, 122-126; Ali b. Ömer Kâtîbî, *Câmi'u'd-dekâik fi keşfi'l-hakâik*, çev. Selman Sucu vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022), 106.

50 Krş. İbn Sînâ, *Mantiğa Giriş*, 48; Fahreddin Râzî, *Mantiku'l-mulahas*, thk. Ehad Ferâmerz Karâmelikî - Âdîne Asgarînjâd (Tahran: Dânişgâh-ı İmam Sâdık, 1381), 67; Efdalüddîn Hüneccî, *Keşfü'l-esrâr 'an şavâmi-zi'l-efkâr*, thk. Khaled El-Rouayheb (Tahran: Iranian Institute of Philosophy and Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, 1389), 40.

51 Tehânevî, 1996, “Tür (Nev')”, 2/1733-1734; Tehânevî, 2024, “Tür (Nev')”, 4/59-61.

52 Tehânevî, 1996, “Fasıl”, 2/1275-1277; Tehânevî, 2024, “Fasıl”, 1/427-428. Krş. İbn Sînâ, *Mantiğa Giriş*, 65.

53 Tehânevî, 1996, “Münevva'”, 2/1663; Tehânevî, 2024, “Münevva'”, 3/437.

hangi canlıdır?” sorularının cevabı olan “düşünme (nâttık)” ifadesi ayrımdır. Tehânevî, İbn Sînâ'nın yapmış olduğu tanımda “cevherinde” ifadesiyle hâssanın tanımının dışında kaldığını söyler. Zira hâssa, bir şeyi cevheri bakımından ayırıştırır. Tanımda zikredilen “hangi şeydir? sorusunun cevabında” kaydı ile cins, tür ve ayırım tanımının dışında kalır.⁵⁴

Ayırım, yakın ve uzak olarak ikiye ayrılır. Yakın ayırım, yakın cinste ortak olanları ayırır. Örneğin, insan için “düşünen (nâttık)” yakın ayrımdır. Uzak ayırım ise uzak cinste ortak olanları ayırıştırır. Örneğin, insan için “duyumsayan” yakın ayrımdır. Tehânevî yakın ve uzak fasilla ilgili yapmış olduğu açıklamalarının yanında farklı bir görüş daha aktarmaktadır. Tehânevî'nin aktardığı diğer bir görüşe göre yakın ayırım, mahiyeti cinsteki veya varlıktaki ortaklarından ayırıştırır. Uzak ayırım ise mahiyeti cinsteki veya varlıktaki ortaklarının bir kısmından ayırıştırır. Dolayısıyla ayırım mahiyeti, yakın cinsteki ortaklarından ayırıştırırsa “yakın” olur ve mutlak olarak aynı cinsteki ortaklarının tamamından ayırıştırır. Söz konusu uzak cinsteki ortaklarından ayırıştırıyorsa kendi mertebesinden uzaktır. Varlıktaki ortaklarından ayırıştırıran fasıl ise tamamen ayırıştırıyorsa “yakın”; tamamından ayırıştırıyorsa “uzak” olur. Uzak fasılın durumu, ayırıştırıldığı ortaklarının veya azlığına bağlı olarak değişir.⁵⁵

6.4. İlinek (Araz) Kavramı

Zâtî kavramının mukabili olan arazî, bir şeyin özünün (zât) dışında olup, ona yüklem olan tümeldir. İlinek, “araz-ı zâtî” ile “araz-ı garîb” olarak ikiye ayrılır. İlinek, bir şeye, o şeyin zâtı, daha genel veya eşit parçası veya onun dışında olup ona eşit bir lazımı nedeniyle ilişirse “araz-ı zâtî”; onun dışında olup ondan daha özel bir şey, mutlak olarak veya bir yönden daha genel bir şey veya ondan ayrı/başka olan bir şey vasıtasıyla ilişirse “araz-ı garîb” olarak adlandırılır.⁵⁶

İkinci anlamda kullanılan araz, mutlak hâssa (hâssa-i mutlaka) ile genel araz (araz-ı âmm) olarak ikiye ayrılır. Mutlak hâssa, tek bir hakikate özgü iken; genel araz ise tek bir hakikatten daha fazlasına özgü olmalıdır. Diğer bir sınıflandırmaya göre araz, lazım olan (lâzım) ile lazım olmayan (gayr-ı lâzım) olarak ikiye ayrılır. Lazım olan, mahiyetten ayrılması imkânsız olan iken; lazım olmayan, mahiyetten ayrılması mümkün olmalıdır. Mahiyetten ayrılması mümkün olan “ayrık araz (el-arazü'l-mufârik)” şeklinde de adlandırılmaktadır.⁵⁷

6.5. Özellik (Hâssa) Kavramı

Hâs kavramından türetilmiş olan hâssa, mantıkçılar tarafından eş sesli olarak kullanılmaktadır. *Mîzânü'l-mantik*'a göre araz-ı lâzım ile araz-ı mufârik, tek bir hakikatin fertlerine özgü olursa hâssa adını alır. Örneğin, gülen, yürüyen vb. insanın hâssalarıdır. Tehânevî, özellik ile ilgili açıklamalarına İbn Sînâ'nın eş-şifâ'da yer alan ifadeleriyle devam etmektedir. Özellik, eş-şifâ'da geçtiği üzere eş sesli olarak iki anlamda kullanılmaktadır. Birinci anlama göre bir şeye kendisi dışındaki her şeye kıyasla özgü olmalıdır. Mutlak özellik olarak isimlendirilen bu tümel, beş tümelden biridir ve genel arazın mukabilidir. Özellik, yalnızca

54 Tehânevî, 1996, “Fasıl”, 2/1275-1277; Tehânevî, 2024, “Fasıl”, 1/427-428.

55 Tehânevî, 1996, “Fasıl”, 2/1277; Tehânevî, 2024, “Fasıl”, 1/428.

56 Arazî maddesi için bk. Tehânevî, 1996, “Arazî”, 2/1179; Tehânevî, 2024, “Arazî”, 1/160.

57 Tehânevî, 1996, “Araz”, 2/1175-1176; Tehânevî, 2024, “Araz”, 1/156.

tek bir tabiat altında yer alanlara arazî bir sözle söylenen şey, olarak betimlenir.⁵⁸

İbn Sînâ eş-Şifâ'da beş tûmelden biri olan özelliğin, o hangi şeydir? sorusunun cevabında bizzat olmayarak, ister son tûr olsun isterse ilk tûr olsun bir tûrün fertlerine söylenen olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹ Tehânevî, beş tûmel içerisinde yer alan mutlak özelliği, basit ve bileşik şeklinde ikiye ayırır. Örneğin, insan için “gülen” olma basit özelliktir. Bileşik özellik ise ilişen özelliklerin toplamının o şeye özgü olması gerekir. Örneğin, insan için “derisi görünen, dik duran, geniş tırnaklı” denilmesi böyledir.⁶⁰

7. Tarif Kavramı

Tehânevî tarif maddesiyle ilgili açıklamalara Arap dilcileri, kelamcı ve mantıkçıların kullanımına yer vererek başlar. Müslüman mantıkçılar tarif kavramını, muarrif veya kavli-î şarih (açıklayıcı söz) kavramlarıyla karşılar. Mantıkçılar ve kelamcılara göre tarif, tasavvurî matlûba ulaştırın yol anlamına gelir. Tehânevî Arap dilcileri ve usûlcülerinin tarif kavramı yerine “had” kavramını kullandıklarını aktarır.⁶¹ Tanımlanmak istenen (tasavvurî matlûba) kavrama, tanımlanan manasında “muarrif” ve “mahdûd” adı verilir. Yöntem (tarîk) ise doğru bir akıl yürütme ile matlûba ulaştırın şey anlamına gelmektedir. Kısaca ifade edecek olursak, tanımlayan (muarrif), kavramsal bilginin (tasavvur) kendisiyle elde edildiği şeydir. Dolayısıyla tanımlama dışında sezgi yoluyla ve gerekenlerin (melzûmât) bilgisinden hareketle, açık bir şekilde gerektirenlerin (levâzım) bilgisine ulaşma yoluyla oluşan bilgi tarifi kapsamında dışında bırakılmıştır. Çünkü onu elde etme yalnızca düşünme (nazar) ile oluşur.⁶²

Tehânevî tanımlayanın bölümlerini açıklamadan önce tarif edicinin mutlak anlamda “ayrıştırıcı (mümeyyiz)” özelliğinin olması gerektiğini vurgular.⁶³ Tehânevî'nin tarif maddesinde yapmış olduğu açıklamalar ile “had” ve “resm” maddesinde yapmış olduğu açıklamalar benzerlik gösterir. Tehânevî'ye göre tarifteki ayrıştırıcı özellik özsel (zâtî) olursa özsel tanım; ilintisel (arazî) olursa ilintisel tanım olarak adlandırılır. Yapılan bu sınıflama klasik mantık kitaplarında sıkça rastlanan bir durumdur. Diğer yandan Tehânevî, tarifte hem özsel hem de ilintisel ayrıştırıcı bulunursa “özsel tanımdan daha yetkin (ekmel) ilintisel tanım” olarak adlandırılacağını ifade eder.

Tarif, özsel tanım ve ilintisel tanım olarak ikiye ayrılır. Ayrıca özsel tanım ve ilintisel tanım “tam” ile “eksik (nâkıs)” olarak sınıflandırılır. Özsel tanım ve ilintisel tanımın, “tam” ve “eksik” olarak sınıflandırılması yakın cinsin tarifte zikredilmesinden kaynaklanmaktadır. Yakın cinsin zikredildiği tarifler tam, zikredilmedikleri ise eksik olarak isimlendirilir. Yakın cins ile yakın ayırmadan oluşan tarif, “tam özsel tanım (hadd-i tâm)” adını alır. Örneğin, insanın “düşünen canlı (hayvân-ı nâtık)” olarak tarifi tam özsel tanım olur. Yakın cins ile hâssadan meydana gelen tarif ise “tam ilintisel (resm-i tâm) olur. Örneğin, insanın “gülen canlı” olarak tarifi tam ilintisel tanım olur. Eksik özsel tanım ile eksik ilintisel tanımın, mey-

58 Tehânevî, 1996, “Hâss”, 1/732; Tehânevî, 2024, “Hâss”, 2/98-99; İbn Sînâ, *Mantiğa Giriş*, 75.

59 Bk. İbn Sînâ, *Mantiğa Giriş*, 76-77.

60 Tehânevî, 1996, “Hâss”, 1/732-733; Tehânevî, 2024, “Hâss”, 2/99; İbn Sînâ, *Mantiğa Giriş*, 77.

61 Had ile ilgili açıklamalar için bk. Tehânevî, 1996, “Had”, 1/624; Tehânevî, 2024, “Had”, 2/17-18.

62 Tehânevî, 1996, “Ta'rif”, 1/482; Tehânevî, 2024, “Ta'rif”, 4/443. Şiir sanatında kullanımı için bk. Zahit Kaplangöz, “Kudâme b. Ca'fer'in Şiir Tenkidine Yapılan Eleştirilerin Değerlendirilmesi: Yunan Felsefesi ve Mantık İliminden Etkilenmesi Örneği”, *Mütefekkir* 10/19 (2023), 145-168.

63 Bk. Kutbuddin Râzî, *Levâmi'u'l-esrâr*, 181.

dana gelmesi için Tehânevî, birkaç ihtimalden söz eder. Eksik özsel tanımın oluşabilmesi için (i) tanımda yalnızca ayrımın, (ii) ayrımla birlikte uzak cinsin veya (iii) genel arazdan meydana gelmesi gerekir. Eksik ilintisel tanım ise (i) yalnızca hâssa (ii) hâssa ile birlikte uzak cins, (iii) hâssa ile birlikte genel arazdan meydana gelmesi gerekir.⁶⁴

Tehânevî, beş tümele göre tarif çeşitlerinin dışında “misal yoluyla tarif”, “hakîkî tarif (gerçek tarif)” ve “lafzî tarif”e ilişkin açıklamalarda bulunur. Misal yoluyla yapılan tarif, gerçekte tarif edilen şey ile örnek getirilen şey arasındaki benzerliği kullanarak yapılmaktadır. Örneğin, “İsim Zeyd gibidir.”, “Fiil, vurdu (darabe) gibidir.” veya “Bilgi, ışıktır, cehalet ise karanlıktır.” şeklinde yapılan tarifler misal yoluyla tarife örnektir. Tehânevî, tarif kavramını birçok anlam için kullanır. Tarif kavramı, “hakîkî tarif” anlamında kullanılır. Hakîkî tarif, bilgisi meydana gelmemiş tasavvurların, bilgisini oluşturma anlamına gelir. Hakîkî tarif, isimsel tarif (ismî) ile hakikat açısından tarif olarak iki kısma ayrılır. İsim açısından tarif, bir kavramın genel (icmâlî) bir şekilde bilinmesinin amaçlandığı tariftir. Hakikat açısından tarif ise mevcut hakikatlerin kavranılmasının amaçlandığı tariftir. Tehânevî, mantıkçıların tarifi, hakîkî ve ismî olarak ayrımlarında asıl alınan şeyin haricî varlık olduğunu ifade eder. Lafzî tarif ise zihinde var olan bir surete işaret edilmesi vasıtasıyla oluşur. Örneğin, “Gazanfer, aslandır.” tarifi lafzîdir. Söz konusu tarifte “Gazanfer” kavramı için belirlenmiş anlam ile “Aslan” kavramı için belirlenmiş anlam aynıdır. Dolayısıyla lafzî tarif, tasdikî bilgi verir yani kavramın o anlama karşılık geldiğini tasdik etmektedir.⁶⁵

Tehânevî tarif yaparken dikkat edilmesi gereken şartlara da yer verir. Söz konusu tarifte bulunması gereken şartlar şunlardır: (i) Lâfzî tarif, eş anlamlı basit kavramlarla yapılmaktadır. (ii) Tarif edenin, tarif edilenden hem zamansal hem de öz bakımından önce gelmesi gerekir. (iii) Tarif eden ile tarif edilen aynı şey değildir. (iv) Tarif eden, tarif edilenden daha açık seçik olmalıdır. (v) Tarif eden ile tarif edilen arasında genellik ile özellik bakımından eşitlik olmalıdır.⁶⁶

8. Tanım (Had) Kavramı

Tehânevî had kavramını matematik, usûl, dilbilim, fıkıh ve mantık bilimlerindeki kullanımlarından yola çıkarak açıklar. Sözlükte had, “engellemek” ve “bir şeyin sonu” anlamlarına gelir. Geometricilere göre had, doğru, yüzey ve matematiksel cisimler gibi büyüklüklerin sonu ve uç kısım anlamlarına gelir. Fakihlere göre ise Allah hakkı olarak ortaya çıkan ceza anlamında kullanılır. “Had” kavramının kullanımında usûlcüler ile dilbilimcilerin kullanımı ile mantıkçıların kullanımı benzerlik taşır. Usûl ve dil bilimcilerine göre had, “muarrif (tanımlayan)” ile eş anlamlıdır. Tanımlanan şeye ise “mahdûd” ile “muarref” adı verilir. Had, tanımlanan şeyi diğer şeylerden ayırıştırandır. Buna göre had üç kısma ayrılır. (i) Zihinde bilgi olmayanın suretini zihne getirir. (ii) Zihinde bulunun sureti, diğer şeylerden ayırıştırır. Bu tür tanımlar “lafzî” olarak isimlendirilir. (iii) Zihinde bilgisi bulunmayanın suretini meydana getiren had, yalnızca zâtilerden meydana gelirse “hakîkî had” olarak adlandırılır. Yapılan tanım, bütün zâtileri içerirse “hadd-i tam”; zâtilerin bir kısmını içerirse “hadd-i nâkis” şeklinde isimlendirilir. Zâtilerden meydana gelmeyen tanım ise “betimsel/resmî ta-

64 Tehânevî, 1996, “Ta’rif”, 1/482; Tehânevî, 2024, “Ta’rif”, 4/443-444; Kâtibî, *Câmi’u’l-Dekâik*, 123-124.

65 Tehânevî, 1996, “Ta’rif”, 1/483-484; Tehânevî, 2024, “Ta’rif”, 4/444-446.

66 Tehânevî, 1996, “Ta’rif”, 1/484; Tehânevî, 2024, “Ta’rif”, 4/446-447; Kâtibî, *Câmi’u’l-Dekâik*, 134.

nım” adını alır. Tehânevî adsal tanımını (ismî tarif), had ve betimi kuşatacak şekilde terimlerin anlamlarını (mefhûm) ile itibarî suretlerin mahiyetlerini meydana getiren şekilde tanımlar.⁶⁷

Tehânevî mantıkçıların “had” kavramını, tarif bahsinde “betimsel” ile “lafzî” tariflerin mukabili olarak kullandıklarını aktarır. “Had” kavramı mantık ilminde hem zâtîlerden meydana gelen tarif hem de kıyasın öncüllerinin konu, yüklem şeklinde kendisine çözüldüğü şey anlamında kullanılır.⁶⁸

9. Betim (Resm) Kavramı

Resm, sözlükte “alamet” anlamına gelir. Mantıkçılara göre betim, tanımlayanın bir bölümü olup tanımın (had) mukabilidir. Tanım (had) da olduğu gibi betimde, tam ve eksik şeklinde ikiye ayrılır. Söz konusu tarif, yakın cins ve hâssadan meydana gelirse “tam resim” adını alır. Örneğin, insanın “gülün canlı” şeklinde tarif edilmesi tam resimdir. Eksik resim ise yalnızca hâssadan veya hâssa ile uzak cinsten meydana gelir. Örneğin insanın “gülün” veya “gülün cisim” şeklinde tarif edilmesi eksik betimdir. Tehânevî insanın, “iki ayağı üstünde yürüyen, geniş tırnaklı, açık tenli, dik omurgalı ve tabiatıyla gülün” şeklinde tarif edilmesinin de eksik betim olabileceği düşüncesindedir. Zira sayılan arazlar tek bir hakikate yani insanın hakikatine özgüdür.⁶⁹

Sonuç

Tehânevî'nin ansiklopedisindeki amacı, çeşitli ilimler ve sanatlara ilişkin terimlerde öğrencilerin düşebileceği kavram karmaşasını gidererek, öğrencilerin karşılaşabileceği problemlerden onları korumaktır. Tehânevî, söz konusu terimleri, hangi ilim dalında kullanılıyorsa ona özen göstererek tanımlamaktadır.

Tehânevî birçok ilim dalına ilişkin kavramlara yer verdiği gibi mantık ilminin tasavvurât ve tasdikât bölümlerinin kavramalarına da yer vermektedir. Tehânevî'nin tasavvurât ile ilişkili kavramlara dair görüşlerini değerlendirmeden şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, kendisinin müstakil bir eseri olmasa da, sözlüğünden anlıyoruz ki mantık ilminin temel eserlerini son derece bilmekte ve tanımaktadır.

Tehânevî, ansiklopedisinin giriş bölümünde mantık ilmiyle ilgili geniş bir açıklama sunar. Burada özellikle mantığın konusu ile ilgili tartışmalar dikkat çekicidir. Mantığın konusu ile ilgili açıklamalarından anlaşıldığı üzere Tehânevî, Hûnecî ile Kâtîbî çizgisini takip etmektedir.

Kavramlara ilişkin açıklamaları ele aldığımız bölümde ise genel olarak Müslüman mantıkçıların izlediği yolu takip ederek başta delalet konusu olmak üzere, müfred-mürekkebe, tümel-tikel, beş tümel ve tanımla ilgili çeşitli kavramlara yer vermektedir. Yapmış olduğu açıklamalarda dikkat çekici özelliği, ortak kullanıma sahip kavramların hangi ilim dalında hangi anlamda kullanılıyorsa titizlikle açıklamasıdır.

67 Tehânevî, 1996, “Had”, 1/623-624; Tehânevî, 2024, “Had”, 2/16-18.

68 Tehânevî, 1996, “Had”, 1/624-625; Tehânevî, 2024, “Had”, 2/18.

69 Tehânevî, 1996, “Resm”, 1/861; Tehânevî, 2024, “Resm”, 4/113.

Tanımla ilgili ele aldığımız başlıkta ise Tehânevî'nin incelediği *tarif*, *had ve resim* kavramlarıyla ilgili açıklamalarına yer verdik. Burada Tehânevî tanım konusunu daha çok klasik mantıkta olduğu üzere beş tümel bağlamında incelemektedir. Ayrıca hakîkî tarif, isimsel ve lafzî tarife ilişkin açıklamalara da yer vermektedir. Tehânevî'nin yapmış olduğu açıklamalara bakarak onun başta Fârâbî ve İbn Sînâ olmak üzere İslam mantık tarihinde yer alan önemli şahsiyetlerin eserlerinden çokça faydalandığını söyleyebiliriz.

Kaynakça | References

Abdullah, Hüseyin Abdullahî. "Tehânevî'nin Keşşâfû Istilâhati'l-Funûn ve'l-'Ulûm Adlı Ansiklopedisinde Aruz İlmîne İlişkin Maddeler". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/12 (2016), 313-358.

Fahredden Râzî. *Mantıkü'l-mulahhas*. thk. Ehad Ferâmerz Karâmelikî - Âdîne Asgarînijâd. Tahran: Dânişgâh-ı İmam Sâdik, 1381.

Fârâbî, Ebû Nasr. *Elfâzû'l-müsta'mele fi'l-mantık*. thk. Muhsin Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Meş-rik, 1986.

Fârâbî, Ebû Nasr. *İhsâü'l-ulûm (İlimlerin Sayımı)*. çev. Ahmet Ateş. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990.

Fârâbî, Ebû Nasr. *İhsâü'l-ulûm (İlimlerin Sayımı)*. çev. Mevlüt Uyanık - Aygün Akyol. Ankara: Elis Yayınları, 2017.

Fârâbî, Ebû Nasr. *İlimlerin Sayımı*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitâbu'l-hurûf -Harfler Kitabı-*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.

Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-Mustasfa*. çev. Yunus Apaydın. 2 Cilt. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.

Hûnecî, Efdalüddîn. *Keşfü'l-esrâr 'an ğavâmizi'l-efkâr*. thk. Khaled El-Rouayheb. Tahran: Iranian Institute of Philosophy and Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, 1389.

İbn Sînâ, Ebu Ali. *İşaretler ve Tembihler*. çev. Ali Durusoy vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.

İbn Sînâ, Ebu Ali. *Kitâbu'ş-Şifâ: el-Kiyâs*. thk. İbrâhim Medkûr - Saîd Zâyid. Kahire: Vizârat es-Sekâf, 1964.

İbn Sînâ, Ebû Alî. *Mantiğa Giriş*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.

İbn Sînâ, Ebu Ali. *Mantıkü'l-Meşrikiyye*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-kütü-bi'l-ilmîyye, 2011.

İbn Sînâ, Ebu Ali. *Metafizik*. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. 2 Cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.

Kaplangöz, Zahit. "Kemâlüddîn Mes'ud Şirvânî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyyesi ve İlk Dönem er-Risâleti'l-Vaz'iyye Şerhleri Bağlamında Delaleti Külli Olan Lafızların Vaz'ı". *Mari-fe Dini Araştırmalar Dergisi* 21/2 (2021), 1175-1196.

Kaplangöz, Zahit. "Kudâme B. Ca'fer'in Şiir Tenkidine Yapılan Eleştirilerin Değerlendirilmesi: Yunan Felsefesi Ve Mantık İlminden Etkilenmesi Örneği". *Mütefekkir* 10/19 (2023), 145-168.

Karaarslan, Nasuhi Ünal. "Keşşâfû Istilâhâtî'l-Funûn ve'l-'Ulûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/330-331. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Kâtibî, Ali b. Ömer. *Câmî'u'd-dekâik fi keşfi'l-hakâik*. çev. Selman Sucu vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022.

Kaya, M. Cüneyd. "İbn Sînâ'nın Kitâbu aksâmi'l-hikme ve tafsîlihâ'sı: Tahkik ve Tercüme". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/1 (2020), 1-40.

Kutbuddin Râzî. *Levâmi'u'l-esrâr şerhu Metâli'i'l-envâr*. thk. Mahfuz Ebu Bekr b. Ma'tume. Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2015.

Kutbuddin Râzî. *Tahrîrü'l-kavâidi'l-mantikiyye fi Şerhi'r-Risâleti's-Şemsiyye (el-Risâletü's-Şemsiyye içinde)*. thk. Muhsin Bîdârfer. Kum: Menşûrât-ı Bîdâr, 3. Basım, 1426.

Kutbüddîn Şîrâzî. *Şerhu Hikmeti'l-İşrâk*. thk. Abdullah Nûrânî - Mehdî Muhakkık. Tahran: Müesseseti Mutâlâ'ât-ı İslâmî, 1380.

Özpilavcı, Ferruh. *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi -Tahkik, Çeviri ve Şerh-*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Şehrezûrî, Şemsüddîn. *Resâilü's-şecereti'l-ilâhiyye fi 'ulûmi'l-hakâiki'r-rabbâniyye*. thk. Necefkulî Habîbî. 3 Cilt. Tahran: Müessese-i Pijuheş-i Hikmet ve Felsefe-i İran, 1373.

Şehrezûrî, Şemsüddîn. *Şerhu Hikmeti'l-İşrâk*. thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih - Tevfik Alî Vehbe. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2012.

Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî. *Keşşâfı istılâhâtı'l-fünûn ve'l-'ulûm*. thk. Ali Dahrûc - Abdullah Hâlidî. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.

Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî. *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*. ed. Ömer Türker. 4 Cilt. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024.